International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(2): 81-84
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 13-01-2019
Accepted: 15-02-2019

ऋद्धि नाथ झा
सहायक प्राध्यापक, शिक्षाशास्त्र विभाग, का.सिं.द.सं.वि.वि., दरभंगा, बिहार, भारत

Correspondence
ऋद्धि नाथ झा
सहायक प्राध्यापक, शिक्षाशास्त्र विभाग, का.सिं.द.सं.वि.वि., दरभंगा, बिहार, भारत

काशिकास्थ पठितवार्तिकानां समीक्षात्मकमध्ययनम

ऋद्धि नाथ झा

प्रस्तावना

यद्यपि वार्तिकविषये बहवः ग्रन्थाः, शोधप्रबन्धग्रन्थाः, आलेखाश्च प्रकाशिताः सन्ति। परन्तु तेषु ग्रन्थेषु अस्य शोधपत्रस्य विवेच्याः विषयाः साकल्येन संगृहीताः न सन्ति। अतः महाभाष्यतोऽरिक्तकाशिकास्थ वार्तिकानाम् एकत्र संग्रहो भवेत्, तेषां वार्तिकानां महाभाष्ये वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां च का स्थितिः वर्तते इति जिज्ञासायाः पूर्त्यर्थं प्रकृतशोधपत्रे ''काशिकास्थ पठितवार्तिकानां समीक्षात्मकमध्ययनम्'' इति विषयः चितः। वस्तुतः वृत्तेर्व्याख्यानं वार्तिकमिति। पराशर–उपपुराणे वार्तिकस्य लक्षणमेवमुक्तम्–

> ''उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते।
> तं ग्रन्थं वार्तिकम्प्राहुर्वार्तिकज्ञाः मनीषिणः।।''[1]

अर्थात् उक्त–अनुक्त–दुरुक्तानां विषयाणां विशेषरूपेण प्रतिपादनं येन ग्रन्थेन क्रियते स ग्रन्थः वार्तिकग्रन्थः कथ्यते इति। विष्णुधर्मोत्तरपुराणे वार्तिकस्य गुणविषये इत्थमुक्तम्–

> ''प्रयोजनं संशयनिर्णयश्च व्याख्याविशेषो गुरुलाघवच।
> कृतव्युदासः कृतशासनं च स वार्तिकोधर्मगुणोऽष्टकश्च।।''[2]

तदनुसारेण वार्तिके निम्नलिखिताः अष्टौ गुणाः भवन्ति–

1. प्रयोजनम्, 2. संशयः, 3. निर्णयः, 4.व्याख्याविशेषः, 5.गुरुता,
6. लाघवम् 7.कृतव्युदासः 8. अकृतशासनमिति।

भाष्यकारमतेन तू व्याख्यान–अन्वाख्यान–अक्रियमाण–प्रत्याख्यानात्मकवचनानि[3] वार्तिकानि भवन्ति।

सम्प्रति तु भाष्ये उपलब्धानि वार्तिकानि एव काशिकादिषु पठितानां वार्तिकानां मूलत्वेन गृह्यन्ते। सम्प्रति अध्ययने–अध्यापने च काशिकावृत्तिः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी च प्रचलिते वर्तेते। उभयोः ग्रन्थयोः अवलोकनानन्तरं प्रतीतं यत् महाभाष्ये वार्तिकानां यादृशं स्वरूपं तस्मात् कतिपयवार्तिकानां स्वरूपं काशिकावृत्तौ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां च भिन्नं दृश्यते। वार्तिकानां विविधस्वरूपाणां, तत्कारणानां च निदर्शनमत्र प्रस्तूयते–

काशिकावृतौ वार्तिकानां स्थिति

(क) यतोहि काशिकायां सर्वाणि सूत्राणि व्याख्यातानि सन्ति अतः अत्र प्रायः सर्वाणि वार्तिकानि स्युरिति सम्भाव्यते।

;खद्ध काशिकायां कतिपयानि एतान्यपि सूत्राणि सन्ति यानि तु महाभाष्ये नोपलभ्यन्ते।

कानिचिच्च गणपाठे सूत्ररूपे पठितानि सन्ति। एतद् विषये युधिष्ठिरमीमांसकस्य मतमस्ति यत् अष्टाध्यायाः विविधपाठाः दृश्यन्ते। प्राच्यपाठः उदीच्यपाठः दाक्षिणात्यपाठः, तथा च वृद्धपाठः लघुपाठश्च[4]।

अत्र सम्भावना प्रकटिता यत् काशिकावृत्तेः रचना अष्टाध्यायाः वृद्धपाठमवलम्ब्य अभविष्यत्। महाभाष्यस्य रचना तू लघुपाठमाश्रित्य।

अतः लघुपाठे यानि आवश्यक सूत्राणि नासन् तेषां वार्तिकरूपेण पाठः कृतः भाष्यकारेण। वार्तिकमपि सूत्रामिव महत्वपूर्णम्। अथवा सूत्रस्वरूपमेवासीत्। अतः कतिपय स्थलेषु महाभाष्यकारेणापि वार्तिकमपि सूत्रमुक्त्वा उद्धृतम्।

महाभाष्ये वार्तिकानां स्थिति

(क) सामान्यसूत्ररूपे व्याख्यातानि।

(ख) महाभाष्ये बहूनि एकदेशिवार्तिकानि, सिद्धान्तवार्तिकानि, श्लोकवार्तिकानि च दृश्यन्ते।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां वार्तिकानां स्थिति

बहूनामावश्यकवार्तिकानां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यामनुल्लेखेन जिज्ञासा भवति यत् किं कारणमासीत् यथा सर्वेषां सूत्रनामुल्लेखो विद्यते सिद्धान्तकौमुद्यां तथा सर्वेषां वार्तिकानामुल्लेखः कथं न कृतो भट्टोजिदीक्षितेन। अत्र उत्तरं दीयते यत्।

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीनामकः ग्रन्थः दिक्दर्शनमात्रपरकः विद्यते। यथा हि भट्टोजिदीक्षितेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः लौकिकभागस्य अन्तिमे उक्तम् –

"इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ।।
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ।।" इति।।

एवं च वैदिकभागस्य अन्तिमे उक्तम्–

"इत्थ वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।
तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः।।" इति।।

अतः संक्षिप्तव्याख्यानकारणात् वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां सर्वाणि वार्तिकानि न संगृहीतानि।

वार्तिकानां स्वरूपे भितायाः कारणानि

(क) वार्तिकांशस्य सूत्रमध्ये निवेशनम् ।

(ख) अष्टाध्यायाः अनेकेषां पाठानां (वृद्ध–लघु, प्राच्योदिच्यदाक्षिणात्यं च) करणम्।

(ग) कात्यायनवार्तिकपाठस्य अनुपलब्धता।

(घ) व्याकरणग्रन्थस्य अतिप्राचीनत्वं च।

वार्तिकपाठे एवं विध वैरुप्यमवलोक्य एव प्रकृतविषये प्रवृत्तोऽहम्।

अत्रोल्लेखनीयं यत् पाणिनिव्याकरणे चत्वारो ग्रन्थाः प्रमुखाः सन्ति। ते च–

1. सूत्रपाठात्मको ग्रन्थः – अष्टाध्यायी,
2. वृत्तिग्रन्थः – काशिकावृत्तिः,
3. वार्तिकग्रन्थः – कात्यायनकृतवार्तिकपाठः,
4. महाभाष्यग्रन्थश्च – पतञ्जलिनिर्मितमहाभाष्यम् ।

एषु चतुर्षु ग्रन्थेषु अष्टाध्यायी सूत्रपाठः उपलभ्यते, वृत्तिग्रन्थश्च उपलभ्यते, वार्तिकग्रन्थः स्वतन्त्ररूपेण नोपलभ्यते, महाभाष्यग्रन्थश्च उपलभ्यते।

तत्र सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थः वृत्तिग्रन्थः कथ्यते। अतः काशिकावृत्तौ अष्टाध्यायाः सर्वेषां सूत्राणां व्याख्यानम् उपलभ्यत्। महाभाष्यं हि मुख्यतः वार्तिकानां विषये एव विचारार्थं विरचितमस्ति। अतः सर्वेषां सूत्राणां व्याख्यानं महाभाष्यग्रन्थे न दृश्यते।

शोध कार्येण ज्ञायते यत् सर्वेषां सूत्राणामुल्लेखः महाभाष्ये न विद्यते। यतोहि वार्तिकपाठः स्वतन्त्ररूपेण नोपलभ्यते। अतः वार्तिकानां स्थितिः विषये महाभाष्यग्रन्थ एव प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते। यदि क्वचिद् महाभाष्यतः अतिरिक्तानि वार्तिकानि दृश्यन्ते तर्हि तेषां वार्तिकानां प्रमाणिकता विषये मौलिकता विषये च समीक्षा आवश्यकी भवति। अष्टसु अध्यायेषु काशिकायां यानि वार्तिकानि अतिरिक्तानि दृश्यन्ते तद् विषये निम्नलिखितानि कारणानि भवितुमर्हन्ति।

1. पं. युधिष्ठिरमीमांसकस्य 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' इति नामके ग्रन्थे उल्लिखितं विद्यते यत् अष्टाध्यायाः बहुविधः पाठः प्राचीनकाले आसीत्। यथा– वृद्धपाठः – लघुपाठः, प्राच्य –उदीच्य –दाक्षिणात्यपाठो वा तत्र युधिष्ठिरमीमांसकमहोदयेन सम्भावना प्रकटिता यत् काशिकायाः रचना वृद्धपाठमनुसृत्य अभूत, अतः तत्र उल्लिखितानां सर्वेषां वार्तिकानां समावेशः प्रायः दृश्यते। महाभाष्यरचनायाः आधारस्तु अष्टाध्यायाः लघुपाठः अतः तत्र सर्वाणि वार्तिकानि नोल्लिखितानि।
2. जनश्रुत्यनुसारेण महर्षिपतञ्जलिः शेषावतारः आसीत्। सः यवनिकायाः पृष्ठभागे स्थित्वा एव छात्रान् महाभाष्यं पाठयति स्म। पतञ्जलेः आज्ञा आसीत् यत् अध्यापनकाले यवनिकायाः उद्घाटनं न केनचित् छात्रेण कर्त्तव्यम्। यवनिकायाः उद्घाटनेन किञ्चिदपि अनिष्टं भवितुमर्हति। एकदा एकः छात्रः कौतुहलेन यवनिकाम् उद्घाटितवान् पफलतः शेषावतारस्य पतञ्जलेः विषज्वालया तत्रत्याः सर्वे छात्राः भस्मीभूताः अभूवन्। कश्चित् छात्रः अध्यापनकाले बहिर्गतः आसीत् प्रत्यावर्तनस्य पश्चात् अध्यापनस्थले तेन दृष्टं यत् सर्वे छात्राः भस्मीभूताः सन्ति, गुरुश्च तत्र एकाकी एव तिष्ठति। गुरुणा पृष्टः सः अवदत् अहं जलपानाय बहिर्गतः आसम्। गुरुणा पतञ्जलिना सोऽपि छात्रः अभिशप्तः यत् अध्यापनकाले त्वं गुरोः सान्निध्यं त्यक्तवान्, अतः त्वं ब्रह्मराक्षसो भविष्यसि।
   उद्धारार्थं छात्रेण प्रार्थितेन गुरुणा कथितं यत् अहं त्वां महाभाष्यं पाठयिष्यामि एतद् महाभाष्यस्य दानं त्वया तस्मै करणीयं यः 'पच्' धातोः 'क्त' प्रत्यये किदृशम् रूपं भविष्यति इति उत्तरिष्यति।
   स छात्रः ब्रह्मराक्षसो भूत्वा एकस्मिन् वटवृक्षे निवसति स्म। तत्र आगतेभ्यः विद्वद्भ्यः महाभाष्यस्य दानाय पृच्छति स्म यत् 'पच्' धातोः 'क्त' प्रत्यये किदृशं रूपं भवति? कश्चित् 'पक्तं', कश्चित् 'पचितम्' इत्यादि विविधमशुद्धं रूपं कथयतिस्म। बहोः कालस्य पश्चात् एकः विद्वान् 'पक्वः' इति शुद्धं रूपम् उत्तरितवान्, तस्मै स ब्रह्मराक्षसः वटपत्रे महाभाष्यं लिखित्वा तानि पत्राणि अधः पातयितुं प्रारभत। तत्रैव संयोगात् काचित् अजा आगता, तया अजया कतिपयानि पत्राणि भक्षितानि। अतः सम्पूर्णं भाष्यं नोपलभ्यते। यत्र महाभाष्यं नोपलभ्यते। श्रूयते यत् प्राचीनग्रन्थे तत्र लिखितमासीत् यत् "अजाभक्षितमेतत्" अतः महाभाष्ये सर्वाणि वार्तिकानि नोपलभ्यन्ते।
3. कतिपयानि वार्तिकानि गणपाठे गणसूत्ररूपेण पठितं विद्यते। अतः महाभाष्ये तद् वार्तिकं नोपलभ्यते।
4. वार्तिकांशस्य सूत्रस्य रूपे निवेशनकारणादपि सर्वं वार्तिकं भाष्ये वार्तिकरूपेण नोपलभ्यते।
5. कात्यायनवार्तिकपाठस्य अनुपलब्धता अपि तत्र कारणं प्रतीयते।
6. व्याकरणग्रन्थस्य अतिप्राचीनत्वं चापि भाष्ये सर्वेषां वार्तिकानामनुपलम्भे कारणम्।

अत्रोल्लेखनीयं यद् वार्तिकाकारः मूलतः कात्यायनः। कात्यायनस्य वार्तिकपाठः स्वतन्त्ररूपेण अद्य नोपलभ्यते। अधिकतराणां वार्तिकानां संग्रहः पातञ्जले महाभाष्ये एव विद्यते। काशिकायाः अध्ययनेन अवगतं यत् काशिकायां बहूनि वार्तिकानि एतादृशानि सन्ति। येषामुल्लेखः महाभाष्ये नास्ति, तेषां प्रामाण्यं कथं स्वीक्रियते। यतो हि 'त्रिमुनिव्याकरणम्', 'यथोत्तरं मुनीनां प्रमाण्यम्' इत्यादि प्रसिद्धवचनैः पाणिनि– व्याकरणनिकाये विदुषां धारणा विद्यते यत् पाणिनि–कात्यायन–पतञ्जलीति मुनित्रयस्य सूत्रं वार्तिकं महाभाष्यम् एव प्रमाणत्वेन स्वीकरणीयं नान्यत्। काशिकावृत्तौ महाभाष्यतोऽतिरिक्तवार्तिकानां प्रमाणिकरूपेण ग्रहणे का युक्तिः? इति विषयः प्रत्यध्यायं समीक्षितः समीक्षाक्रमे समक्षमागतं यत् महाभाष्ये सर्वेषां पाणिनीयसूत्राणामुल्लेखो न विद्यते। महाभाष्ये अष्टाशीत्यधिकषोडशतं (1688) सूत्राणामेव व्याख्यानं दृश्यते। अतः महाभाष्यतोऽतिरिक्तानां वार्तिकानाम् अप्रामाणिककथनम् उचितं न भविष्यति। अपरः तर्कः अयमपि ग्रन्थेऽस्मिन् प्रस्तुतः यत् पाणिन्यष्टकस्य द्विविधः पाठः आसीत् वृद्धपाठः लघुपाठश्च। महाभाष्यस्य रचना लघुपाठमाश्रित्य अभूत्, काशिकावृत्तेश्च वृद्धपाठमाश्रित्य। लघुपाठे न सर्वेषां सूत्राणां समावेशः आसीत् अतः लघुपाठमाश्रित्य प्रणीतं महाभाष्यमेव वार्तिकानां सत्ताविषये प्रमाणम् इत्यपि न कथयितुं शक्यते। किं च व्याकरणशास्त्रस्य हि

प्रयोगमूलत्वात् इष्टप्रयोगसिद्धयर्थं यदि कानिचिद् वार्तिकानि काशिकावृत्तौ उपलभ्यन्ते तर्हि तानि वार्तिकानि प्रामाणिकरूपेण ग्राह्याणि एव। इति सर्वाणि विषयवस्तूनि विचार्य काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तपठितवार्तिकानां विषये मया समीक्षा कृता।

अनेन शोधकार्येण ज्ञातं यत् काशिकायां 1110 वार्तिकानि पठितानि सन्ति। तेषु द्विसप्तति (72) वार्तिकानि महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि सन्ति। कस्मिन् अध्याये कानि कानि वार्तिकानि काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि सन्ति तेषां संग्रहः अत्र प्रस्तूयते। तद्यथा –

प्रथमाध्याये काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि निम्नलिखितानि वार्तिकानि सन्ति–

1. ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। (1–1–11)
2. प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः। (1–2–56)
3. प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः। (1–2–56)
4. अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। (1–3–87)

द्वितीयाध्याये काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि निम्नलिखितानि वार्तिकानि सन्ति–

1. शतशहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् । (2–1–39)
2. तुरीयशब्दस्यापीष्यते। (2–2–03)
3. गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्। (2–2–09)
4. बहुष्वनियमः। (2–2–33)
5. द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन। (2–2–33)
6. 6. अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्त्तव्यम्। (2–3–73)
7. क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते। (2–4–18)
8. वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते। (2–4–56)

तृतीयाध्याये काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि निम्नलिखितानि वार्तिकानि सन्ति–

1. निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सन्निष्यते।
   अन्यत्र यथा प्राप्तं प्रत्यया भवन्ति।। (3–1–05)
2. अत्रापि सन्नर्थविशेष इत्यते। (3–1–06)
3. छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम्। (3–1–08)
4. आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा।
   आश्चकासोर्विधानाच्च पररूपं कतन्तवत्।। (3–1–35)
5. शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम्। (3–1–109)
6. नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्ि शोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम्। (3–1–134)
7. भवतेश्चेति वक्तव्यम्। (3–1–143)
8. भगे च दारेरिति वक्तव्यम्। (3–2–41)
9. माङ्ङ्काक्रोशे। (3–2–124)
10. अलंकृ×ाे मण्डनार्थाद्युचः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुज् वक्तव्यः। (3–2–136)
11. व्यधेः संप्रसारणं कुरच्च वक्तव्यः। (3–2–162)
12. धृषेश्चेति वक्तव्यम्। (3–2–172)
13. उच्चस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। (3–3–40)
14. ट्टकारल्वादिभ्यः त्तिफष्ठिावद् भवति इति वत्तफव्यम्। (3–3–94)
15. त्तिफपीष्यते। (3–3–94)
16. श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः। (3–3–106)

चतुर्थाध्याये काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि निम्नलिखितानि वार्तिकानि सन्ति–

1. 1. दासाच्छन्दसि । (4–1–35)
2. 2. अङैंगात्रकण्ठेभ्यः इति वक्तव्यम्। (4–1–54)
3. 3. श्भशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च वक्तव्यः । (4–1–68)
4. यमाच्चेति वक्तव्यम् । (4–1–85)
5. व्यासवरुडनिषादचाण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम्। (4–1–97)
6. त्यदादीनां वा पिफ् वक्तव्यः। (4–1–156)
7. गुणादिभ्यः ग्रामज्वक्तव्यः। (4–2–37)
8. वातादूलः। (4–2–42)
9. कमलादिभ्यः खण्डच् प्रत्यो भवति। (4–2–51)
10. नरकरितुरङैंणां स्कधच् प्रत्ययः। (4–2–51)
11. पूर्वादिभ्यः काण्डच् प्रत्ययो भवति। (4–2–51)
12. आदेश्चेति वक्तव्यम् । (4–3–8)
13. अवोऽधसोर्लोपश्च। (4–3–8)
14. रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसंख्यायते। (4–3–121)
15. भावप्रत्ययान्तादिमब्वक्तव्यः। (4–4–20)

पं चमाध्याये काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि निम्नलिखितानि वार्तिकानि सन्ति–

1. कर्मधारयादेवेष्यते। (5–1–9)
2. शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि। (5–1–58)
3. दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम्। (5–1–126)
4. सहायाद्वेति वक्तव्यम्। (5–1–132)
5. प्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच्। (5–2–29)
6. कच्छ्वा "स्वत्वं च। (5–2–107)
7. अर्णसो लोपश्च। (5–2–109)
8. आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानम्। (5–4–25)
9. समशब्दादावतुप्रत्ययो वक्तव्यः। (5–4–25)

षष्ठाध्याये काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि निम्नलिखितानि वार्तिकानि सन्ति–

1. बकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः। (6–1–3)
2. यकारपरस्य रेपफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। (6–1–3)
3. वेति वक्तव्यम्। (6–1–12)
4. निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सि)ो वक्तव्यः। (6–1–16)
5. णमुलत्र वक्तव्यः। (6–1–140)
6. पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृ)ादीनां छन्दस्युपसंख्यानम (6–2–199)
7. पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् (6–2–199)
8. अपो योनियन्मतुषु सप्तम्या अलुग्वक्तव्यः। (6–3–18)
9. कृÂद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः। (6–3–44)
10. गवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। (6–3–126)
11. शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु। (6–3–137)
12. श्रन्योश्चेति वक्तव्यम्। (6–4–122)
13. अर्सिमूहे खो वक्तव्यः। (6–4–145)

सप्तमाध्याये काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि निम्नलिखितानि वार्तिकानि सन्ति–

1. युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यण् तु प्रसज्यते।
   अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्भवेदयम्।।
   द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता।
   अशिष्यत्वार्ि लिङैंस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम्।। (7–1–1)
2. तातङि ङित्त्वं संक्रमकृत्स्यादन्त्यविधिश्चेत्र श्च तथा न।
   हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह।।
   तातङो ङित्त्वसामर्थ्या ायमन्त्यविधिः स्मृतः।
   न तद्वदनङादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः।। (7–1–35)
3. सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम्।
   माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः।। (7–1–94)
4. तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्। (7–2–49)

अष्टमाध्याये काशिकायां महाभाष्यतोऽतिरिक्तानि निम्नलिखितानि वार्तिकानि सन्ति–

1. जातीयरोऽनेन द्विर्वचनं। (8–1–12)
2. शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा।

मतोर्वत्वे झलां जश्त्वे गुडलिण्मादिर्शनम्।। (8–2–01)

3. 'मा' इति माङ्मेङोर्ग्रहणमिष्यते। (8–4–17)

काशिकायां प्रथमाध्याये पूर्वोल्लिखितानां महाभाष्यतोऽरिक्तानाम् एतेषां चतुर्णां वार्तिकानां समीक्षा क्रमशः अत्र क्रियते–

1. पाणिनिसूत्रम् 'ईदूदेद्द्विचनं प्रगृह्यम्' (1–1–11) अत्र 'ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः''[5] एतद् वार्तिकं महाभाष्ये नोपलभ्यते। अस्य वार्तिकस्य अर्थो भवति। ईदन्तादीनां द्विवचनानां प्रगृह्यसंज्ञायां मणीवादीनां प्रतिषेधः करणीयः। तेन मणी+इवत्र मणीव इत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञाया अभावत् सवर्णदीर्घो भवति। अत्र कौमुदीकारः कथयति यत् मणीव इत्यादि प्रयोगे इव शब्दः नास्ति। अपितु इवार्थे वशब्दो वा शब्दो वा विद्यते।[6]

एतद् विषये काशिकायाः टिप्पण्यां श्रीनारायणमिश्रमहाभागेन कथितम्–मणीवेति। नेदं भाष्यकारवार्तिककारयोर्वचनम्। किन्तु मणीवादीनां निर्वाहः कर्त्तव्य इत्यर्थकम्। निर्वाहाप्रकारश्च 'मणीवोष्ट्रस्य' इत्यत्रोपमानार्थकवाशब्दस्य प्रयोगः। 'रोदसीव' इत्यादौ तु छान्दसत्वान्निर्वाहः। [7]

एवं हि वार्तिकमिदं न कात्यायनस्य अपितु काशिकाकारेण प्रयोगमनुसृत्य स्वतः कपिल्पतमिति अनुमीयते। अथ च 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियै वत्सतरौ मम।' [8], दम्पतीव [9] इत्यादयः प्रयोगवशात् वार्तिकमिदं ग्राह्यमिति।

2.3. '' प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः'', ''प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः'' [10] वार्तिके इमे 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' (1–2–56) इति सूत्रस्य व्याख्यानक्रमे काशिकाकारेण उ)तम्। 'प्रधानप्रत्य.' (1–2–56) इति सूत्रे 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' (1–2–53) इति सूत्रात् 'अशिष्यम्' इति पदस्यानुवृत्तिर्भवति। तत्र पूर्वाचार्यैः परिभाष्यते स्म। समासे किञ्चिद् पदं प्रधानं भवति प्रत्ययस्तव्यदादिः ताभ्यामर्थवचनम् त्र अर्थाभिधानम् अनेन प्रकारेण भवतीति।

अस्मिन्नेव प्रसङ्गै ''प्रकृतिप्रत्ययौ प्रधानार्थं सह ब्रूतः'' वार्तिकस्य ''प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः'' इति वार्तिकस्य च उल्लेखः कृतः। तत्र प्रथमवार्तिकस्यार्थो भवति–कस्मिश्चिदपि पदे कस्यचिदप्यर्थस्य न च प्राधान्यं भवति, न च अप्राधान्यम्, प्रतीयमानं प्रधानमुपसर्जनं च सम्भूय एव एकमर्थं ब्रूतः। द्वितीयवार्तिकस्यार्थो भवति – प्रकृतिप्रत्ययौ सहैव अर्थमभिधत्तः।

पाणिनीयसूत्रानुसारेण समासे किं पदं प्रधानं किं पदमप्रधानम् इत्यस्यैव प्रत्यार्थस्यैव प्रधान्यमित्यस्य च अशिष्यत्वं प्रतिपादितम्। अनेन वार्तिकद्वयेन ''प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः'' इति वचनस्य ''प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः'' इति वचनस्य च अशिष्यत्वं प्रतिपादितम्। पाणिनीयसूत्रे अशिष्यत्वप्रतिपादनक्रमे यस्य यस्य उल्लेखः विद्यते तत्र न्यूनतामवलोक्य एव अपरमपि वचनद्वयम् अशिष्यमिति प्रतिपादितं वार्तिकद्वयेन।

यद्यपि महाभाष्ये वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां च इदं वार्तिकद्वयं नास्ति। सूत्रेऽस्मिन् महाभाष्यमपि नास्ति। तथापि पाणिनीयसूत्राणां वृत्तिग्रन्थे काशिकायामुल्लिखितं वचनद्वयमुपलक्षणतया ग्राह्यमिति।

4. 'निगरणचलनार्थेभ्य श्च' (1–3–87) इति सूत्रस्य व्याख्याने काशिकाकारेण कौमुदीकारेण चापि ''अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः''[11] इति वार्तिकं पठितम्। 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' (1–3–87) इति सूत्रस्यार्थो भवति णिजन्तेभ्यः निगरणार्थेभ्यः त्र भक्षणार्थेभ्यः, चलनार्थेभ्यः त्र कम्पनार्थेभ्यः धातुभ्यः परस्मैपदं भवति। अनेन सूत्रेण 'णिचश्च' (1–3–74) इति सूत्रेण कर्त्रभिप्रायक्रियापफलविवक्षायां प्राप्तमात्मनेपदम् अपवाद्य परस्मैपदं विधीयते। अतः निगारयति, आशयति, भोजयति, चालयति, चोपयति, कम्पयति इत्यादौ, कर्त्रभिप्रायक्रियापफलविवक्षायामपि परस्मैपदमेव भवति। भाष्ये प्रकृतसूत्रस्य, तत्रत्यवार्तिकस्यादर्शनात् सम्भाव्यते यत् प्रकृतसूत्रस्थं भाष्यं नष्टं भवेत्। प्रयोगानुसारि व्याकरणं भवतीति। अतः एतद्वार्तिकस्य मूलं लौकिकप्रयोग एव मन्तव्य इति।

मन्येऽहम् अनेन शोधकार्येण काशिकावृत्तौ पठितवार्तिकानां संग्रहः जात एव तेषां वार्तिकानां महाभाष्ये वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां च किं स्वरूपम्? इति जिज्ञासायाः समाधानमपि अनेन भविष्यति। अनेन विद्वत्सु प्रसारितायां धारणायामपि परिवर्त्तनं भविष्यति यत् कात्यायनवार्तिकपाठस्य निर्णयाय केवलं महाभाष्यमेव प्रमाणम्। यतो हि अनेन स्पष्टं भवति, यद् महाभाष्यमतिरिच्य काशिकावृत्तिरपि वार्तिकानां सत्ताविषयेऽस्ति प्रमाणम्। अन्ते मदीयो विश्वासो विद्यते यत् अयं शोधकार्यः छात्राणां, विदुषां, शोधकार्यकर्तृणां जिज्ञासूनां च कृते महान् उपयोगी भविष्यतीति इति शुभम्।

संदर्भ सूची

1. पराशर–उपपुराणम् – अ0– 7 / 1 ।
2. विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् – 3 / 6 ।
3. पतञ्जलिः व्याकरणमहाभाष्यम् – 7 / 4 / 24,3 / 1 / 12 ।
4. पं0 श्रीयुधिष्ठिरमीमांसकः – संस्कृत व्याकरणशास्त्र का इतिहास, पृ.–94, चौखम्भा ओरियन्टालिया, संस्करण– 1983 ।
5. काशिका– वामन–जयादित्य, प्रथमभागः, चौ0सं0सं0 वाराणसी, पृ0– 10,वि.सं.–2061।
6. वैयाकरणसि)ान्तकौमुदी – श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितः – चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी, पृ.–8, वि0सं0– 2045।
7. काशिका– वामन–जयादित्य, प्रथमभागः, चौ0सं0सं0 वाराणसी, पृ0–10,वि.सं.–2061।
8. महाभारतम् – 12 / 172 / 12।
9. ऋग्वेदः – 2 / 39 / 2 ।
10. काशिका– वामन–जयादित्य, प्रथमभागः, चौ0सं0सं0 वाराणसी, पृ0– 40,वि.सं.–2061।
11. काशिका– वामन–जयादित्य, प्रथमभागः, चौ0सं0सं0 वाराणसी, पृ0– 63,वि.सं.–2061।